

הרה"ג ר' שמואל נדל שליט"א

תורת מנחם

בעניין זמני סוף היום ובין השמשות

בעניין זמני סוף היום, שקיעת החמה בין השמשות ולאת הכוכבים. המקובל בין הלומדים שיש בזה שתי שיטות עיקריות.

א. דעת ר"ת והתוס' ורוב הראשונים והפוסקים, שבזמן שהחמה מתכסית מעינינו, עדיין הוא יום גמור לכל דיני התורה, ^{אוצר החכמה} [מלבד הלכות יחידות]. ותחילת ביה"ט הוא בשיעור הילוך ג' רבעי מיל – בין שלש עשרה וחצי לשמונה עשרה דקות – קודם לאת הכוכבים. ולאת הכוכבים הוא בשיעור הילוך ד' מילין – בין שבעים ושתיים לתשעים ושש דקות – אחר שתכסה החמה מעינינו. ובאת הכוכבים הוא לילה גמור לכל דיני התורה.

ב. דעת הגר"א ועוד פוסקים, שמיד שתכסה החמה מעינינו מתחיל ביה"ט. ובשיעור ג' רבעי מיל לאחר מכן הוא לה"כ, והוא לילה גמור לכל דיני התורה.

ובחז"ל היה המנהג הפשוט והרווח כדעת ר"ת ורוב הפוסקים בין לקולא ובין לחומרא, [אלא שיש שהיו מחמירים שמעשה שמתכסית החמה מעינינו נוהגים כביה"ט, כדעת הגר"א]. ואילו כאן בארה"ק המנהג הרווח הוא כדעת הגר"א בין לקולא ובין לחומרא, [אלא שיש מחמירים שלא לנהוג כודאי לילה עד שיעור ד' מילין לאחר שתכסה החמה מעינינו, וכדעת ר"ת ורוב הפוסקים].

אולם מכיוון שממה שהיה נהוג בחז"ל ומהנהוג כאן בארה"ק נראה לי שאין הדברים כן, ראיתי לבאר ולבדר הדברים.

א) שורש המחלוקת בין שתי השיטות היא הסתירה בין המבואר בגמ' שבת

לד' ב' ולה' ב', למבואר בגמ' פסחים לד' א'. שבשבת לד' ב' מבואר שזמן ביה"ט הוא כשיעור הילוך ג' רבעי מיל משתשקע החמה, ולאחר מכן הוא לילה, ושם לה' ב' מבואר שסוף ביה"ט ותחילת הלילה הוא משיראו ג' כוכבים בינוניים, וכן מבואר בזכרות ב' א' ובפסחים ב' א' ועוד מקומות, שסוף ביה"ט ותחילת הלילה הוא באת הכוכבים. וא"כ נמצא שמשתשקע החמה עד לה"כ הוא כשיעור הילוך ג' רבעי מיל. ואילו בפסחים לד' א' מבואר שמסקיעת החמה עד לה"כ הוא שיעור הילוך ד' מילין, וא"כ מי שאומר ה' מילין].

ומשום כך הסיקו התוס' בשבת לה' א' בד"ה תרי ובמנחות כ' ב' בד"ה נפסל ובעוד

מקומות, בשם ר"ת, שמה שאמרו בשבת לד' א' שתחילת ביה"ט הוא משתשקע החמה הכוונה לסוף שקיעה"ת, וסוף שקיעה"ת הוא בשיעור ג' רבעי מיל קודם לה"כ. אבל מה שאמרו בפסחים לד' א' שמסקיעה"ת עד לה"כ הוא שיעור ד' מילין הכוונה לתחילת שקיעה"ת. [בתוס' ביארו שתחילת השקיעה הוא כשהחמה מתחלת ליכנס בעובי הרקיע והיינו כשהיא מתכסית מעינינו, וסוף השקיעה הוא כשהחמה כבר נכנסה בעובי הרקיע. וזה הוא לפי דעת חכמי ישראל בפסחים לד' ב' שבלילה חמה מהלכת למעלה מן הרקיע. ועיין במשנה ברורה סי' רס"א סק"כ שביאר שתחילת השקיעה היינו כשהחמה מתכסית מעינינו, וסוף השקיעה הוא כשמתחיל להשקע האור לגמרי, ולביאור זה הוא גם לפי דעת חכמי אומה"ע שבלילה החמה מהלכת למטה מן הקרקע]. ונמצא לפי"ז שבתחילת השקיעה להיינו כשהחמה מתכסית מעינינו עדיין הוא יום גמור, וסוף השקיעה הוא בשיעור ג' מיל ורביע לאחר תחילת השקיעה ואז מתחיל ביה"ט, ולה"כ הוא בשיעור

ג' רבעי מיל לאחר סוף השקיעה , ואז הוא לילה גמור.

והסבימו לדעה זו רוב הראשונים והפוסקים, ^{ה"ה הרמב"ן בתוה"א בעניין אבולות} ¹²³⁴⁵⁶⁷ה"ה הרמב"ן בתוה"א בעניין אבולות, ישנה אות קה', והר"ן בסוף במה מדליקין, והרא"ש בתענית פ"ק סי' יב', וכן הטור והשו"ע ^{או"ח סי' רס"א ס"ב}או"ח סי' רס"א ס"ב, וזו הדעה המקובלת ברוב הפוסקים.

ב) ובאמת יש קושי רב לשיטה זו, שהרי מבואר בשבת לה' ב' סוף ביה"ט הוא כשנראים ג' כוכבים בינוניים, ואז הוא לילה, וכן הוא באו"ח סי' רנ"ג ס"ב ובמ"ב שם סק"ג, ולפי שיטה זו זמן סוף ביה"ט הוא בשיעור ד' מילין – שזה בין שבעים ושתיים לתשעים ושש דקות – לאחר תחילת השקיעה, ובמציאות אנו רואים שזמן רב קודם לכן כבר נראים ג' כוכבים. ועיין בבה"ל סי' רס"א ד"ה קודם הלילה שכתב שבמדינותיהם רגילות להראות הכוכבים קודם השלמת השיעור של ד' מילין, ולכן אין להקל ולנהוג כיום גמור עד ג' מיל ורביע לאחר תחה"ט. והנראה מדבריו שלא נאמר שיעור ד' מילין אלא במקומות שאין רואים ג' כוכבים קודם זמן זה, אבל במקום שרואים ג' כוכבים קודם זמן זה, הרי הוא לילה גם קודם שיעור ד' מילין. ולפי"ז היה ל"ל שבא"י ובבבל ששם נאמר השיעור של ד' מילין, באמת אין רואים ג' כוכבים עד שיעור ד' מילין לאחר תחילת השקיעה. וכבר נתקשה בזה בספר מנחת כהן שבמקומו בעיר אמסטרדם רואים ג' כוכבים קודם לשיעור ד' מילין, וא"כ בא"י שהיא באופק דרומי הרבה יותר מאמסטרדם בודאי רואים הכוכבים קודם לכן. וכתב שם שאפשר משום שאמסטרדם נמצאת במקום נמוך מאד, לכן הכוכבים נראים שם יותר מוקדם, אבל בא"י שהיא גבוהה אין הכוכבים נראים עד שיעור ד' מילין. ובאמת שזה ישוב דחוק מאד, ובמציאות כאן באה"ק אנו רואים ג'

כוכבים כשלושים עד ארבעים דקות לאחר תחילת השקיעה, שזה פחות בהרבה משיעור ד' מילין, ול"ע.

ג) אבל הגר"א בביאורו לאו"ח סי' רס"א ס"ב הקשה על שיטה זו, שא"כ נמצא שמשך הזמן משקיעה"ח והכוונה לתחילת השקיעה] עד לה"כ שווה לזמן שבין עלות השחר לנץ החמה, והחוש מעיד שאינו כן. ועוד הקשה שלפי"ז במקומות לפונויים שעה"ט מתחיל בחלות, לא יהא לילה כלל, שגם לה"כ לא יהא קודם חלות.

ודבריו לריכים ביאור, שהרי באמת כן הוא לשיטה זו, שזמן לה"כ הוא בשיעור ד' מילין לאחר תחילת השקיעה, והוא כשיעור הזמן שמעה"ט לנה"ח, ומה שייד לומר שהחוש מכחיש זה. וכן מה שהקשה שלפי"ז יש מקומות שלפעמים לא יהיה שם לילה, אינו מובן שהרי בודאי יש מקומות שלפעמים אין רואים שם כוכבים כלל.

ובנראה שכוונתו להקשות מה שנתקשנו באות ב', שלפי המבואר בגמ' הרי מיד בראיית ג' כוכבים הרי הוא לילה, והרי החוש מעיד שמתחילת השקיעה עד שנראים ג' כוכבים הוא הרבה פחות מהזמן שמעה"ט עד לה"כ.

ובן שלשיטה זו יש מקומות שאע"פ שרואים ג' כוכבים מ"מ אין שם לילה, ולפי המבואר בגמ' הרי בראיית ג' כוכבים הרי הוא לילה. וואף שאין ביאור זה משמע כ"כ בלשונו שם, מ"מ נראה שזו כוונתו שאל"כ אין לדבריו ביאור.

ד) ומשום כך הסיק הגר"א שבאמת מיד בתחילת השקיעה מתחיל ביה"ט. ובשיעור ג' רבעי מיל לאחר מכן הוא סוף ביה"ט והוא לילה גמור. וזהו לה"כ שבירושלמי ובריש פסחים שהוא תחילת הלילה. ומה שאמרו בפסחים ד' א' שמסקה"ח עד לה"כ הוא ד' מילין, הכוונה לאת כל הכוכבים שזהו רק לאחר שיעור ד' מילין, כמו מעה"ט עד נה"ח.

ולפי זה נמצא שבחול"ל שהיו נוהגים שאחר תחילת השקיעה עדיין הוא יום גמור גם לקולא, וכמבואר במגן אברהם סי' שלא' סק"ב, וכן בחכמת אדם סי' קמט' ס"ו, שתינוק שנולד בשבת לאחר תח"ש ויותר מג' רבעי מיל קודם לה"כ, במקומותיהם שלפעמים אין מקבלים שבת עד סמוך לג' רבעי מיל קודם לה"כ, מלין אותו בשבת הבאה. ומבואר שהיו נוהגים כדעת ר"ת אפי' לקולא, שלפעמים לא היו מקבלים שבת אפי' לאחר תח"ש, וכ"ש לחומרא.

ואף שיש שהיו מחמירים לקבל שבת אפי' קודם תח"ש, וכמבואר במ"ב סי' רסא' סקב"ג ובזה"ל שם בד"ה מתח"ש, מ"מ אין זה אלא להחמיר לקבל שבת שלא לעשות מלאכה, אבל לעניין מילה ודאי היו נוהגים כמבואר במ"א ובחכ"א. [במ"ב סי' שלא' סקי"ד כתב שכמה פוסקים מחמירים בזה שלא למולו בשבת, אבל החכ"א שהיה בולנא במקומו של הגר"א כתב למולו בשבת, וכמשנ"ת]. ואילו כאן בארה"ק שאנו נוהגים לעשות מלאכה במו"ש בפתות משיעור ד' מילין לאחר תח"ש, היינו משום שאין אנו נוהגים כר"ת אלא כהגר"א אפי' לקולא, וכ"ש לחומרא.

ובאמת כאן בארה"ק גם לעניין מילה אין נוהגים כמ"ש במ"א, אלא כל שנולד אחר תח"ש דוחים המילה ליום שאחריו, וכמבואר במ"ב סי' שלא' סקי"ד, והיינו ממש כדעת הגר"א. ואף שיש מחמירים שלא לעשות מלאכה במו"ש עד שיעור ד' מילין אחר תח"ש, אין זה אלא להחמיר ולא להקל, [וגם המחמירים לא נהגו להחמיר אלא עד שבעים ושתיים דקות ולא יותר אע"פ שלדעת רוב הפוסקים שיעור ד' מילין הוא יותר מזה]. אלא שאם אנו נוהגים כדעת הגר"א גם לקולא, היה אפשר לעשות מלאכה במו"ש בשיעור ג' רבעי מיל אחר תח"ש, ואין אנו נוהגים כן, אלא ממתינים

מיהו לדבריו ל"ל שבשיעור ג' רבעי מיל לאחר תחילת השקיעה כבר נראים ג' כוכבים, שהרי בזמן זה הוא לה"כ, ובשבת לה' ב' מבואר שזה"כ הוא כשנראים ג' כוכבים. וכיון שבאמת אין כוכבים נראים בזמן זה, לכן כתב הגר"א שם ששיעור זה של ג' רבעי מיל הוא רק בא"י ובבבל, אבל במדינות לפוניות ביה"ש יותר ארוך ולכן אין רואים כוכבים בזמן זה.

ובאמת שגם זה דחוק מאד, שהרי גם בא"י אין אנו רואים כוכבים בשיעור ג' רבעי מיל – שהוא כשלש עשרה וחלי עד שמונה עשרה דקות – לאחר תחילת השקיעה. וגם אין נראה שנינוי האופק בין א"י לוילנא גורם להאריך את ביה"ש בשיעור גדול כל כך.

אמנם יש שרואים לומר, שמה שאין אנו רואים ג' כוכבים בזמן זה, הוא משום שבימינו נחלשה הראייה. אבל מדברי הגר"א משמע שלא סבר כן, שא"כ לא היה לריך לומר שמה שאין רואים כוכבים בזמן זה הוא משום שינוי האופק, ואף שגם זה גורם קצת איחור בראיית הכוכבים, מ"מ היה לריך לומר עיקר הטעם שהוא משום שנחלשה הראייה בזמננו, וגם בא"י אין רואים כוכבים בזמן זה. ול"ע.

(ה) **ולפי** מה שנתבאר נמצא שלדעת ר"ת ודעימיה יש שתי שקיעות, הראשונה היא כשהחמה מתכסית מעינינו, והוא תחילת השקיעה, ועדיין הוא יום גמור. והשנייה היא בסוף השקיעה והוא תחילת ביה"ש. ולה"כ יש רק אחד והוא בשיעור ד' מילין אחר תח"ש, וזהו סוף ביה"ש ולילה גמור. ולדברי הגר"א יש רק שקיעה אחת והיא בתח"ש, והוא תחילת ביה"ש. ויש שני לה"כ, הראשון הוא בשיעור ג' רבעי מיל לאחר תח"ש, והוא סוף ביה"ש ולילה גמור. ובשיעור ד' מילין לאחר שקה"ח הוא לה"כ השני, שהוא לאת כל הכוכבים.

לפחות כשלושים דקות [ובד"כ יותר מזה] אחר תחה"ש. והדברים לריכים ביאור.

הסקיעה שהוא כשהחמה מתכסית מעינינו, ועד לה"כ השני שהוא בלאת כל הכוכבים.

(ו) ומה שנראה לומר בזה, שהרי כבר נתבאר לעיל אות ב' הקושי שיש בשיטת ר"ת, שבמציאות כאן בארה"ק אנו רואים ג' כוכבים הרבה קודם לשיעור ד' מילין מתחה"ש. ובאות ד' נתבאר הקושי שיש בשיטת הגר"א, שכאן בארה"ק אין אנו רואים ג' כוכבים בשיעור ג' רבעי מיל אחר תחה"ש, ומה שלכאורה לריך לומר בזה, שבאמת יש שתי שקיעות כדעת ר"ת, דהיינו תחילת הסקיעה שהוא כשהחמה מתכסית מעינינו, ואז עדיין יוס גמור, וסוף הסקיעה שהוא תחילת ביה"ש.

אבל סוף הסקיעה אינה לסוף ג' מילין ורביע מתחילת הסקיעה כדעת ר"ת, אלא הוא בשיעור ג' רבעי מיל קודם שנראים ג' כוכבים, והוא בזמן שמתחיל האור להסקע לגמרי, וכמ"ס המ"ב בסי' רס"א סק"כ.

ובאמת יש גם שני לה"כ כדעת הגר"א, אלא שזה"כ הראשון אינו בשיעור ג' רבעי מיל אחר תחה"ש כדעת הגר"א, אלא הוא כשנראים ג' כוכבים, ואז הוא סוף ביה"ש, והוא לילה גמור. ולה"כ השני הוא בשיעור ד' מילין אחר תחילת הסקיעה, שאז הוא ליל כל הכוכבים. ולפי"ז נמלא כשהחמה מתכסית מעינינו עדיין הוא יוס גמור לכל דיני התורה, וכדעת ר"ת, ובשיעור ג' רבעי מיל קודם שנראים ג' כוכבים מתחיל ביה"ש, וכשנראים ג' כוכבים בינוניים הוא ודאי לילה, אף אם הוא פחות משיעור ד' מילין אחר תחה"ש. ובזה יתישב הכל, שמה שאמרו בשבת בשיעור ביה"ש הוא ג' רבעי מיל משתסקע החמה עד לה"כ, הוא מסוף הסקיעה שהוא שקיעת האור, והוא ג' רבעי מיל קודם שנראים ג' כוכבים, ועד לה"כ הראשון שהוא כשנראים ג' כוכבים. ומה שאמרו בפסחים שמסקה"ח עד לה"כ הוא ד' מילין, הוא מתחילת

(ז) והנה אף שדרכך זו יתישב הכל, מ"מ קשה לחדש שיטה חדשה שלא כדברי ר"ת ולא כדברי הגר"א. אולם מהמנהגים בחו"ל ובארה"ק נראה שבאמת נהגו כפי המתחייב מביאור זה. שהרי לפי המבואר באו"ח סי' רנ"ג ס"ב אפשר לעשות מלאכה במו"ש כשנראים ג' כוכבים בינוניים, [אלא כיון שאין אנו בקיאים לריך שיראו כוכבים קטנים וכמבואר שם במ"ב סק"ג], ולא הוזכר כלל שריך להמתין עד ד' מילין מתחה"ש. וכן היה המנהג שאע"פ שלא היו מקבלים שבת עד סמוך לג' רבעי מיל קודם לה"כ כמבואר במ"א סי' שלא, מ"מ היו עושים מלאכה במו"ש בראיית ג' כוכבים, כמבואר בסי' רנ"ג, ולא היו מדקדקים כלל אם יש כבר ד' מילין מתחה"ש. ובכלל לא היו מסתכלים על תחה"ש כיון שאין בזה נפק"מ לדינא. והיינו ממך כמשנ"ת באות ו', שלאחר תחה"ש עדיין הוא יוס גמור, ותחילת ביה"ש הוא בשיעור ג' רבעי מיל קודם שרואים ג' כוכבים, וכשרואים ג' כוכבים הוא לילה גמור. ונראה שכן הוא המנהג גם כאן בארה"ק, כשנראים ג' כוכבים נוהגים כלילה גמור, [אלא שלחומר"א יש שמחמירים כדעת ר"ת להמתין לשיעור ד' מילין], וקודם לכן נוהגים כביה"ש אפי' לאחר ג' רבעי מיל מתחה"ש, והיינו שלא כדעת ר"ת ולא כדעת הגר"א, אלא כפי משנ"ת באות ו'.

אלא שבזה נסתנה המנהג בארה"ק שהכל מחמירים לנהוג מתחילת הסקיעה כביה"ש, וכדעת הגר"א, ואפי' לעניין מילה נוהגים שאם נולד אחר תחה"ש, דוחים המילה למחר ואפי' בחול, וכמבואר במ"ב סי' שלא' סקי"ד, ואפשר שהיום כבר נוהגים כן בכל מקום. אבל לא מסתבר כלל לומר שכאן בארה"ק נסתנה המנהג ונוהגים כדעת הגר"א גם לקולא

ושלא כפי שנהגו בכל הדורות בחו"ל, ומה שאין עושים מלאכה במו"ש בשיעור ג' רבעי מיל הוא מקום שמחמירים כדעת ר"ת, שא"כ היה להם להמתין עד שיעור ד' מילין מתח"ש, ורוב הליבור אין נוהגים כן. וגם לא מסתבר שישתנה המנהג לפסוק כדעת הגר"א, כאשר דעת רוב הראשונים והפוסקים כדעת ר"ת, וכן היה המנהג פשוט בכל הדורות. אלא הדברים נראים שהמנהג גם בחו"ל וגם באר"ק הוא כמשנ"ת באות ו', אלא שבאר"ק נהגו להחמיר מתח"ש כב"ה"ש, [ואפשר שבימינו כבר מחמירים כן בכל מקום].

(ת) ודגה למעשה לעניין קבלת שבת ודאי שהמנהג הפשוט לנהוג כב"ה"ש ושלל לעשות מלאכה כבר מתחילת השקיעה, דהיינו כשהחמה מתכסית מעינינו, ואין להקל בזה כלל. וכן לעניין מילה המנהג הפשוט שכל שנולד אפי' רגע לאחר תח"ש להחשיבו כאילו נולד ביה"ש. ואף שבה לכאורה היה לריך להחשיבו כמו נולד קודם השקיעה, כיון שמעיקר הדין הרי עדיין הוא יום גמור, ואף שמחמירים לנהוג בו כב"ה"ש, אבל אין ראוי לדחות מילה בזמנה משום זה. ומ"מ כבר נתפשט המנהג להחשיבו כב"ה"ש, ואפי' בחול, וכמבואר במ"ב סי' שלא' סקי"ד. ואפשר שכיון שקודם זמנו לא הוי מילה כלל, ולריך להטיף דם ברית בזמנו, לכן מחמירים לחושבו כב"ה"ש אע"פ שדוחים מילה בזמנה.

ובנראה שגם לעניין הפסק עהרה המנהג הפשוט שאחר תח"ש נוהגים כב"ה"ש, ואין להקל בזה. אולם לעניין זמן מנחה וכן לזמן סעודה שליטת בשבת, יש שנוהגים להחמיר שלא להתפלל מנחה וכן שלא להתחיל בסעודה שליטת אחר תחילת השקיעה. אבל יש הרבה שגם לכתחלה מתפללים מנחה ומתחילים

בסעודה שליטת בזמן זה, שלעניין זה לא נהגו להחמיר כיון שמעיקר הדין הרי הוא יום גמור. אולם נראה שאף אלו שנוהגים להחמיר אחר תח"ש לחושבו כב"ה"ש, שזהו רק להחמיר, אבל אין להקל שכבר מתחילת השקיעה מתחיל ביה"ש, כיון שלדעת רוב הפוסקים עדיין הוא יום גמור, וכן היה המנהג בכל הדורות, ואין לנו שום סיבה לומר שנסתנה המנהג לפסוק שלא כדעת רוב הפוסקים ושלל כפי המנהג שבכל הדורות.

ולפי"ז מי שמסיבה כלשהיא לא התפלל מנחה או לא התחיל בסעודה שליטת קודם תח"ש ואפי' במזיד, הרי כל זמן שהוא ודאי קודם שיעור ג' רבעי מיל לפני זמן ראיית ג' כוכבים בינוניים, הרי עליו להתפלל מנחה ולאכול סעודה שליטת. כיון שמעיקר הדין הרי הוא עדיין זמן מנחה וסעודה שליטת. וכמבואר בתוס' ברכות כד' ב' כד"ה שבזמן שספק אם עדיין הוא זמן תפלה, אם נקטינן לחומרא הרי הוא לריך להחמיר ולהתפלל.

ובב"ב כן נראה שתינוק שנולד אחר תח"ש אבל הוא יותר מג' רבעי מיל קודם זמן ג' כוכבים, אע"פ שהמנהג בימינו לחושבו כאילו נולד למחר, מ"מ אם מלו אותו בזמנו כאילו נולד ביום, לא יולרך להטיף דם ברית, שלעניין זה לא מלאנו שהחמירו שלא כעיקר הדין.

ובב"ב כן נראה שאם נולד קודם תח"ש, אלא שיש לו ספק קל שמא לא דייק בשעה שנולד, אין לדחות המילה למחר, כיון שמעיקר הדין גם אם נולד מיד אחר תח"ש הרי הוא נידון כנולד ביום. וכן כל כיוצא בזה, כיון שמעיקר הדין הרי הוא יום גמור אין לנהוג בו כב"ה"ש אלא לחומרא, אבל כל שיש בו דקולא, לריך לנהוג כעיקר הדין.